

The Methodology of Defining Conventional Concepts Based on Allamah Tabatabai's Theory of Conventional Perceptions

Javad Talebi Tadi¹, Asgar Dirbaz², Ahmad Abedi Arani³

¹ Ph.D. Candidate, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Qom, Iran
(Corresponding author). Javadtalebitadi@gmail.com

² Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Qom, Iran.
a.dirbaz5597@gmail.com

³ Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Qom, Qom, Iran.
ahmadabedi@yahoo.com

Research Article

Abstract

Based on Tabatabai's theory and the method of logical analysis, the present research has dealt with the methodology of defining conventional concepts and presented fifteen methodological rules. The method of defining these concepts is the method of conceptual analysis, and some of the presented rules are dedicated to the basics of definition, some to its types, and some to methods for discovering the conceptual components of conventional concepts. According to these methods, it is possible to discover the components of these concepts and use these components in the definition using the method of conceptual analysis. Of course, it should be noted that the most important component of a conventional concept is its purpose, which must be used in any definition. The use of other components in the definition may vary according to each concept.

Keywords: method, methodology, definition, Conventional concepts, social sciences.

Received: 2023/10/12 ; Received in revised form: 2024/02/11 ; Accepted: 2024/02/20 ; Published online: 2024/02/30

▣ Talebi Tadi, J., Dirbaz, A. & Abedi Arani, A. (2024). The Methodology of Defining Conventional Concepts Based on Allamah Tabatabai's Theory of Conventional Perceptions. *Journal of Philosophical Theological Research*, 26(2), 101-126. <https://doi.org/10.22091/jptr.2024.9978.2956>

▣ © The Authors

Introduction

The method used in logic to define concepts is in some cases only for real concepts. Also, the method of discovering the components of a concept is not stated in logic. Therefore, it is not possible to define conventional concepts in logic by the conceptual analysis method. Therefore, to define conventional concepts and discover their components, the methodology of defining conventional concepts is necessary. This methodology is used according to the requisites of Allamah Tabatabai's Theory of Conventional Perceptions. Regarding the definition of conventional concepts, there are fifteen methodological rules about the definition of these concepts. The findings of this research are fifteen methodological rules for defining conventional concepts.

Methodological rules for defining conventional concepts:

The first rule: According to the Theory of Conventional Perceptions, there are three criteria for the being conventional of a concept: 1) It is only possible to assume conventional obligation in conventional concepts, 2) It is not possible to imagine the conventional concept without a similar and participant concept, and 3) conventional and real concepts are not predicated on each other except when both are considered the same: either conventional or real.

The second rule: conventional concepts are defined by the method of conceptual analysis.

The third rule: The definition of conventional concepts is divided into normative and non-normative based on three criteria: 1) being based or not based on the value system of society, 2) belonging to the current and desired status, and 3) the intention to recommend or describe.

The fourth rule: In the religious approach to science, normative definitions in the sense of recommendation and purposes of conventional concepts must be compatible with the Islamic religion.

The fifth rule: A conventional concept that has no effect or its effect is not in line with the purpose of being conventional is canceled. A conventional concept that has an effect and its effect is in line with its purpose is acceptable. Conventional concepts are divided into beneficial and non-beneficial. A conventional concept whose purpose is in line with human perfection is beneficial, and a conventional concept that is not is non-beneficial. The normative definition of a concept in the sense of recommendation must be acceptable. In addition to the recommended definition, for the descriptive definition of a conventional concept, it is also possible to evaluate the relationship between the effect, purpose, and end of that concept and provide a more precise definition.

The sixth rule: To define conventional concepts, one must define the concept itself, not its effect, which is a real thing.

The seventh rule: By knowing the definition or attributes of the real thing on which conventional concepts are based and the quality of the estimative faculty verb in that definition or attributes, one can know conventional concepts.

The eighth Rule: By describing the emotional factors that are the origin of the conventional concepts, it will be easier for people who lack that concept even in their own culture to recognize those concepts.

The ninth rule: Knowing each conventional concept depends on knowing its specific purpose. It is necessary to use purpose in defining all conventional concepts.

The tenth rule: Recognizing the real concept obtained in a variable conventional concept, and the quality of the estimative faculty verb in that real concept, depends on knowing the quality of the change of conventional concepts.

The eleventh rule: To recognize a concept that has a similar or opposite, one can use the

characteristics of its similar or opposite to recognize that concept.

The twelfth rule: If a conventional concept is one of the correlative concepts, it is necessary to include both of them in their definition.

The thirteenth rule: In defining conventional concepts that are considered as post-social conventional concepts, it is necessary to pay attention to the society in which that concept was created and the characteristics of that society, and based on the characteristics of that society, recognize the factors affecting the being conventional of that concept.

The fourteenth rule: Based on the real effects that are related to conventional concepts, it is possible to provide a criterion for the distinction of conventional concepts.

The fifteenth rule: In the definition of conventional concepts, it is necessary to pay attention to the conditions stated in the logic for the definition.

Conclusion

conventional concepts are defined by conceptual analysis. To discover the components of conventional concepts, fifteen methodological rules can be used. Of course, it is necessary to use some of these rules, such as paying attention to the purpose and observing logical conditions in defining any concept. Conceptual analysis also applies to normative definitions. It should be noted that in the normative definitions that are made with the intention of recommending, the conceptual components are not discovered but are established.

References

- A'rafi, A. R., & MOSavi, N. (2012). Definition of education and its adaptation to philosophical movement. *Journal of Islamic Education*, 7(14), 7-28. [In Persian]
- Faramarz Qaramaleki, A. (2017). *Ravesh shenasi-yi motale'at-i dini (Tahriri no)*. Razavi University of Islamic Sciences. [In Persian]
- Hilli, H. (1993). *Al-Jawhar al-nadeed fi sharh mantiq al-tajreed. Bidar*. [In Arabic]
- Hosainpoorsabbaq, D., Alamolhoda, J., & Souzanchi, H. (2021). Recognizing the concept of education in Allameh Tabatabai's Etebariat Theory. *Foundations of Education*, 10(2), 118-139. <https://doi.org/10.22067/fedu.2021.31395.0>. [In Persian]
- Sharifi, A. H. (2017). *Ravesh shenasi-yi 'ulum-i insani-yi Islami*. Aftab-i Tosiei. *Humanities*, 7(2), 61-78. [In Persian]
- Soleimani Amiri, A. (2021). *Mantiq-i mota'ali dar nezam-i Sadraie*. Khomeini Education and Research Institute. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (2007). *Majmu'a-yi rasa'il-i al-Allamah al-Tabatabai*. (S. al-Rabiei, Ed.). Baaqiyat. [In Arabic]
- Tabatabai, M. H. (1986). *The Principles of Philosophy and the Method of Realism*. (M. Motahhari, Researcher). Sadra. [In Persian]
- Talebi Tadi, J., & Monfared, M. (2021). *An analysis of i'tibari necessitation from Allameh Tabatabai's viewpoint with the philosophy of action approach*.
- Talebi Tadi, J. (2018). *Tahlil-i kanesh-i ijtema'ie az manzar-i Allamah Tabatabai*. Master's thesis. Imam Sadiq University. [In Persian]
- Ubudiyat, A. (2010). *Dar aamadi be nezam-i hekmat-i Sadraie*. Sazman-i Motalieh va Tadvin-i Kutub-i Ulum-i Insani-i Daneshgahha (Samt). [In Persian]
- Yazdanpanah, Y. (2013). *Hekmat-e Ishraq: gozaresh, sharh va sanjesh-i dastgah-i falsafi-yi Sheikh Shahab al-Din Sohravardi* (vols. 1-2). (M. Alipour, Researcher). Research Institute of Hawzeh and University. [In Persian]

- Tabatabai, M. H. (1993). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an* (vols. 1-20). Ismaelian. [In Arabic]
- Tabatabai, M. H. (2012). *Nihayat al-hikmah* (vols. 1-2). (A. Zareie Sabzevari, Ed.). Jamiyat al-Modarresin fi al-Hawzah al-Ilmiyah bi-Qum, Muassasah al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Tabatabai, M. H. (n.d.). *Hashiyah al-kifiyah* (vols. 1-2). Bonyad-i Ilmi va Fekri-yi Allamah Tabatabai. [In Arabic]
- Avicenna. (1984). *Al-Shifa (al-Mantiq)* (vols. 1-4). (I. Bayoumi Madkour, S. Zayed, A. Fuwad Ahwani, T. H. Pasha, & A. A. Afifi, Researchers). Maktabat Ayatollah Marashi. [In Arabic]

روش‌شناسی تعریف مفاهیم اعتباری بر اساس نظریه اعتباریات علامه طباطبائی

جواد طالبی طادی^۱، عسکر دیرباز^۲، احمد عابدی ارانی^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول)، Javadtalebitadi@gmail.com

^۲ دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. a.dirbaz5597@gmail.com

^۳ دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. ahmadabedi@yahoo.com

چکیده

تحقیق حاضر براساس نظریه اعتباریات علامه طباطبائی و با روش تحلیل منطقی به روش‌شناسی تعریف مفاهیم اعتباری پرداخته و پانزده قاعده روش‌شناختی در باب تعریف مفاهیم اعتباری را عرضه کرده است. روش تعریف این مفاهیم به روش تحلیل مفهومی است و قواعد عرضه‌شده برخی به مبانی تعریف، برخی به اقسام آن و برخی نیز به روش‌هایی برای کشف مؤلفه‌های مفهومی مفاهیم اعتباری اختصاص دارد. با توجه به این روش‌ها می‌توان مؤلفه‌های این مفاهیم را کشف کرد و در تعریف به روش تحلیل مفهومی از این مؤلفه‌ها بهره برد. البته باید توجه داشت مهم‌ترین مؤلفه یک مفهوم اعتباری غرض آن است، که باید در هر تعریفی به کار گرفته شود. به‌کارگیری دیگر مؤلفه‌ها در تعریف با توجه به هر مفهوم ممکن است متغیر باشد. نظر به تقسیم تعریف مفاهیم به هنجاری و غیرهنجاری، در تعاریف هنجاری به معنای توصیه‌ای نیز لازم است مؤلفه‌های مفهومی یک مفهوم اعتباری به دقت مورد توجه قرار گیرد و متناسب با غرض آن مفهوم در آن اخذ شود.

کلیدواژه‌ها: روش، روش‌شناسی، تعریف، مفاهیم اعتباری.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۱/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۱؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۲/۱۲/۱۱

□ طالبی طادی، جواد؛ دیرباز، عسکر؛ عابدی ارانی، احمد (۱۴۰۳). روش‌شناسی تعریف مفاهیم اعتباری بر اساس نظریه اعتباریات

علامه طباطبائی. پژوهش‌های فلسفی-کلامی، ۲۶(۲)، ۱۰۱-۱۲۶. <https://doi.org/10.22091/jptr.2024.9978.2956>

مقدمه

روش مجموعه‌ای از قواعد است که رعایت کردن آن‌ها پاسخ به مسائل علم را به ارمغان می‌آورد. بر این اساس، روش‌شناسی را می‌توان دانشی دانست که به شناخت روش می‌پردازد. دانش روش‌شناسی با بررسی یک دانش روشمند، روش آن را کشف می‌کند، اما کار این دانش به کشف روش منحصر نمی‌شود، بلکه با نظر به مبانی پذیرفته‌شده هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و... به تجویز روش نیز می‌پردازد.

گرچه در دانش منطقی به روش تعریف مفاهیم پرداخته می‌شود، اما روشی که منطقی برای تعریف مفاهیم ارائه می‌کند در پاره‌ای از موارد تنها به مفاهیم حقیقی اختصاص دارد و تعاریفی مانند «شرح اللفظ» یا «تحلیل مفهومی»، که می‌توانند مفاهیم اعتباری را تعریف کنند، تنها به تعریف مفهوم مجهول الفاظ می‌پردازند. افزون بر این، چگونگی احصای مؤلفه‌های مفهومی در تحلیل مفهومی نیز در دانش منطقی مورد بررسی قرار نگرفته است تا بتوان به روش تحلیل مفهومی به تعریف مفاهیم اعتباری پرداخت. بنابراین برای تعریف مفاهیم اعتباری و تحصیل مؤلفه‌هایی که در معنای آن اخذ شده است لازم است به روش‌شناسی تعریف مفاهیم اعتباری روی آورد تا بتوان در پرتو آن خلأ روش‌شناختی در باب تعریف این مفاهیم را پاسخ گفت.

بر این اساس، تحقیق پیش رو در صدد است به روش‌شناسی تعریف مفاهیم اعتباری بپردازد و به عنوان نمونه مسائلی همچون معیار اعتباری بودن مفاهیم، روش مورد نیاز برای تعریف مفاهیم اعتباری (مثلاً حد تام، حد ناقص یا تحلیل مفهومی یا...)، چستی تعاریف هنجاری، ملاک اعتبار و... را پاسخ دهد. بی‌شک روش‌شناسی تعریف مفاهیم اعتباری در گرو شناخت دقیق این مفاهیم است. از این رو، سعی می‌شود روش‌شناسی تعریف این مفاهیم با توجه به نظریه اعتباریات علامه طباطبایی مورد بررسی قرار گیرد. اثر حاضر در صدد است به روش تحلیل منطقی، لوازم نظریه اعتباریات در باب تعریف مفاهیم اعتباری را استخراج کند.

توجه به ادبیات معاصر در زمینه روش‌شناسی نشان می‌دهد روش‌شناسی تعریف مفاهیم اعتباری مورد غفلت قرار گرفته یا به نحو شایسته‌ای همه ابعاد آن پژوهش نشده است. برای نمونه، در کتاب *روش‌شناسی علوم انسانی/اسلامی*، شریفی گرچه روش تعریف مفاهیم انتزاعی را تحلیل مفهومی معرفی می‌کند، اما در باب این که چگونه می‌توان یک مفهوم انتزاعی را شناخت مطلبی بیان نداشته است و در مقام احصای ویژگی‌های روش‌شناختی تعریف ملاحظاتی را ذکر کرده است که در هر تعریفی باید رعایت شود و اختصاصی به تعریف مفاهیم انتزاعی ندارد (شریفی، ۱۳۹۵، فصل ۴). بر این اساس، اگر مفاهیم اعتباری را از دیدگاه ایشان ذیل مفاهیم انتزاعی جای دهیم، باز ایشان به بیان روش شناخت این مفاهیم نپرداخته است.

اثر پیش رو، در ادامه، ابتدا به چستی «تعریف» می‌پردازد، سپس به قواعد روش‌شناختی تعریف مفاهیم اعتباری همت می‌گمارد. گفتمی است، برای رعایت اختصار، نظریه اعتباریات علامه طباطبایی به

تفصیل بیان نمی‌شود و تنها در موارد لازم به آثار علامه استناد می‌شود.^۱ افزون بر این، اقسام علم نیز پیشفرض تحقیق حاضر است؛ به عبارت دیگر، هنگامی می‌توان از تعریف مفاهیم اعتباری سخن گفت که اقسام علم را پذیرفته باشیم و بر اساس آن به علم حصولی نظری تصویری اعتباری رسیده باشیم.^۲

چیستی تعریف

در مقام مواجهه با هر شیئی اولین سؤالی که به ذهن انسان خطور می‌کند پرسش از چیستی آن شیء است. اگر مفهوم آن شیء بدیهی باشد، بی‌شک پاسخی که به سؤال از چیستی آن شیء داده می‌شود کارکردی جز تبه‌بخشیدن ندارد. اما اگر مفهوم آن بدیهی نباشد، پاسخ چنین سؤالی تنها با رجوع به تصورات پیشین حاصل می‌شود. پاسخی که به سؤال از چیستی شیء بر اساس رجوع به تصورات پیشین داده می‌شود «تعریف» نام دارد.

گفتنی است که مراد از شیء در این بیان اعم از موجودات خارجی و ذهنی است. در مواجهه با موجودات زبانی - یعنی الفاظ مختلف - پاسخ به پرسش از چیستی در واقع نیازمند بیان یا شرح معنای آن لفظ است که نزد منطق‌دانان مسلمان به «شرح اللفظ»^۳ شناخته می‌شود و از تعریف مصطلح متمایز است. بر این اساس تنها مفاهیم در گستره تعریف امور قرار می‌گیرند. اشیای خارجی نیز به اعتبار مفهوم بودنشان برای انسان در گستره تعریف جای می‌گیرند.

تعریف اساساً برای مفاهیم کلی و به واسطه مفاهیم کلی ارائه می‌شود. اشیاء و مفاهیم جزئی از حیث جزئی بودنشان مورد تعریف واقع نمی‌شوند. بر این اساس الفاظ نیز مفاهیم کلی محسوب نمی‌شوند تا تعریف منطقی شامل آن‌ها شود.^۴

البته باید توجه داشت تمایز بین شرح اللفظ و تعریف در سخن بالا به معنای بی‌اهمیت دانستن شرح اللفظ نیست، بلکه دانستن معنای الفاظ نیز از اهمیت فراوانی برخوردار است. افزون بر اهمیت خاصی که دانستن معنای الفاظ دارد، با توجه به این که وضع الفاظ بر معانی متناسب با فهم خاصی از هر پدیده صورت می‌گیرد، دانستن معنای دقیق الفاظ و وجه تسمیه هر لفظ از نوع فهم واضعان لفظ نسبت به آن پدیده پرده برمی‌دارد. برای نمونه، در زبان انگلیسی برای افعال خارق‌العاده انبیا لفظ «miracle» وضع شده است. متکلمان مسلمان نیز از لفظ «معجزه» برای اشاره به این افعال بهره می‌برند. در قرآن کریم نیز

۱. برای آشنایی با نظریه اعتباریات، نک. طالبی طادی (۱۳۹۷).

۲. برای مطالعه بیشتر در باب تقسیم علم به حضوری و حصولی و مسائل مرتبط با آن نک. طباطبایی (۱۳۹۰)، ج ۲، ص ۱۵۳؛ برای مطالعه بیشتر در باب تقسیم علم حصولی به تصور و تصدیق، نک. «رسالة التصور والتصدیق»، در علامه حلی (۱۳۷۱)، ص ۳۰۷، همچنین نک. سلیمانی امیری (۱۳۹۹)، ص ۶۵-۷۸.

3. meaning

۴. البته تعاریفی که امروزه به عنوان تعریف بر حسب مصداق برای تعریف مفاهیم و اشیای جزئی به کار می‌رود متفاوت با تعریف منطقی است که در نوشته حاضر موضوع بحث قرار دارد.

این افعال به «آیه» تعبیر شده است. این سه لفظ تنها در لفظ با یکدیگر اختلاف ندارند، بلکه سه مفهوم‌سازی متمایز از افعال خارق‌العاده انبیا ارائه می‌کنند که به ترتیب می‌توان آن‌ها را شگفتی آور، ناتوان‌ساز و حکایتگر دانست (فرامرز قراملکی، ۱۳۹۵، ص. ۱۶۵).

افزون بر شرح‌اللفظ و تعریف، گاه لازم است برای تمایز مفاهیم از حیث مصداق در عالم خارج نیز ملاکی تعیین شود. به عبارت دیگر، گاه معنای لفظ و تعریف مفهوم آن در ذهن ابهامی ندارد، اما تمایز مصداق آن در عالم خارج از دیگر اشیاء نیازمند بیان ملاک است. برای نمونه، تمایز مفهومی حسد و غبطه ابهامی ندارد، اما در مقام تعیین مصداق و جداسازی آن دو از یکدیگر نیازمند ملاکی هستیم تا به کمک آن بتوان به این تمایز نائل گشت (فرامرز قراملکی، ۱۳۹۵، ص. ۱۶۶-۱۶۷). بر این اساس می‌توان گفت پرسش از معنای لفظ، تعریف مفهوم و تمایز مصداقی مفهوم گرچه سه مسئله متمایزند، اما با یکدیگر ارتباط دارند و هر یک به ترتیب حوزه زبان، ذهن و خارج را روشن می‌کند (فرامرز قراملکی، ۱۳۹۵، ص. ۱۶۴).

قواعد روش‌شناختی تعریف مفاهیم اعتباری

در ادامه سعی می‌شود قواعد روش‌شناختی متناسب با نظریه اعتباریات علامه طباطبایی بیان گردد. بیان این قواعد بر اساس روش تحلیل منطقی و با توجه به اقتضانات این نظریه در باب تعریف امور اعتباری صورت می‌گیرد. لازم است توجه شود که این قواعد تنها به نظریه اعتباریات چشم‌ندوخته و در برخی موارد به دیگر نکات روش‌شناختی نیز پرداخته است که بر نظریه اعتباریات مبتنی نیستند اما برای روش‌شناسی مفاهیم اعتباری لازم‌اند.

گفتی است برخی از قواعد روش‌شناختی در اثر حاضر به صورت مستقیم ناظر به روش تعریف مفاهیم اعتباری نیستند و تنها برخی مبانی روش‌شناختی تعریف این مفاهیم را بیان می‌کنند. برخی نیز به صورت مستقیم ناظر به روش تعریف مفاهیم مذکور هستند. همچنین قواعدی که به صورت مستقیم ناظر به روش تعریف مفاهیم اعتباری هستند، در صددند مؤلفه‌های مفهومی مختلف یک مفهوم اعتباری را مورد شناسایی قرار دهند تا در تعریف مورد استفاده قرار گیرند. البته لازم نیست همه این قواعد مورد استفاده قرار گیرند، چه بسا یک مفهوم اعتباری تنها با بیان غرض به خوبی تعریف شود، ولی برخی مفاهیم افزون بر غرض به مؤلفه‌های دیگر نیز نیازمند باشند. بنابراین تحقیق حاضر در صدد است قواعدی را عرضه کند که می‌توانند مؤلفه‌های مفهومی مختلف مفاهیم اعتباری را ارائه کنند. به‌کارگیری این قواعد در اختیار تعریف‌کننده است و تنها برخی قواعد لازم است در هر تعریفی حضور داشته باشند که در ادامه نوشته حاضر بیان می‌شوند.

معیار اعتباری بودن مفاهیم

قبل از مبادرت به تعریف هر مفهومی باید مشخص شود مفهوم مورد نظر از سنخ مفاهیم حقیقی است یا از سنخ مفاهیم اعتباری. برای تشخیص این امر لازم است به معیار اعتباری بودن مفاهیم بپردازیم. بر

اساس آثار علامه طباطبایی، می‌توان سه معیار برای اعتباری بودن یک مفهوم بیان کرد. ضابطه‌ای که در کتاب *اصول فلسفه* بیان شده این است که بتوان وجوب اعتباری (باید) را در آن مفهوم فرض کرد:

ضابط کلی در اعتباری بودن یک مفهوم و فکری اینست که به وجهی متعلق قوای فعاله گردیده و نسبت باید را در وی توان فرض کرد. پس اگر بگوییم «سیب میوه درختی است» فکری خواهد بود حقیقی و اگر بگوییم «این سیب را باید خورد» و «این جامه از آن من است» اعتباری خواهد بود. (طباطبایی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۱۹۳-۱۹۴)

در مثال اول خوردن متعلق «باید» قرار گرفته است. چنان که پیداست می‌توان نسبت وجوب (باید) را برای خوردن فرض کرد. از این رو خوردن مفهومی اعتباری است. در مثال دوم باید توجه داشت مفهوم «از آن من بودن» در واقع همان مفهوم اختصاص مطلق است که مفهوم مالکیت اعتباری یکی از شعب آن محسوب می‌شود. در این مثال «جامه» را نمی‌توان متعلق باید قرار داد، اما «از آن من بودن» یا همان مفهوم اختصاص را می‌توان متعلق «باید» فرض کرد و گفت «این جامه باید از آن من باشد». بنابراین می‌توان گفت «از آن من بودن» مفهومی اعتباری است.

معیار دومی که علامه برای اعتباری بودن یک مفهوم در رساله ترکیب بیان می‌دارد این است که معنای شیء به صورت فی نفسه لحاظ شود. حال اگر این معنای فی نفسه بدون معنای مشابه دیگری قابل تصور باشد، آن مفهوم حقیقی است؛ اما اگر جز با معنای مشابه و مشارک آن قابل تصور نباشد، آن مفهوم اعتباری است (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص ۳۱۱). علامه در تبیین این معیار به این مطلب اشاره می‌کند که امر حقیقی را نمی‌توان از امر اعتباری سلب کرد، اما سلب امر اعتباری از امر حقیقی بدون اشکال است؛ چرا که امر حقیقی بدون در نظر گرفتن امر اعتباری هیچ نقضی ندارد و امری تمام است. اما امر اعتباری بدون در نظر گرفتن امر حقیقی اساساً تحقق نخواهد یافت (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص ۳۰۶). بر اساس این تبیین می‌توان گفت مراد از امر دیگری که علامه در این معیار بیان کرده همان امر حقیقی‌ای است که حد یا حکم آن برای اعتبار مفهوم اخذ شده است. می‌توان برای تطبیق این معیار چنین مثال زد: مفهوم «درخت» بدون هیچ معنای دیگری قابل تصور است، اما معنای «ملکیت» که در روابط اقتصادی استعمال می‌شود جز با تعقل ملکیت حقیقی که مشابه و مشارک آن است قابل تصور نیست. بر این اساس «ملکیت» مفهومی اعتباری است.

در استفاده از این معیار باید توجه داشت که ممکن است تغییرات فراوانی روی مفهوم اعتباری رخ داده باشد و مفهوم حاضر در واقع مسبوق بر مفهوم اعتباری دیگری باشد که حد آن مفهوم اعتباری با تغییراتی توسط وهم به این مفهوم حاضر داده شده است. بنابراین ممکن است در مواجهه با یک مفهوم اعتباری به راحتی نتوان امر حقیقی‌ای را که اعتبار از آن اخذ شده است شناسایی کرد و توقف تصور آن مفهوم را بر امری حقیقی دریافت. علامه طباطبایی نیز قبل از ذکر مطلبی که در باب عدم جواز سلب امر حقیقی از امر اعتباری بیان کرده است، بر آن است که در هر اعتباری یک اعتبار اولی هست که به یک امر حقیقی

مقترن است (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۰۶). به نظر می‌رسد مراد ایشان از اعتبار اول می‌تواند اشاره به همین مطلب باشد که اعتبار دوم، یا به طور کلی اعتبارات بعدی‌ای، می‌تواند وجود داشته باشد که مقترن به امر حقیقی نیست و از امر حقیقی اخذ نشده است، بلکه از اعتبار قبلی خود اخذ شده است. از این رو به نظر می‌رسد در مواردی استفاده از این معیار با دشواری مواجه باشد و به راحتی نتوان در مقام تصور، توقف یک مفهوم را بر مفاهیم حقیقی دریافت.

معیار دیگری که علامه برای تمایز امور حقیقی از امور اعتباری بیان کرده این است که در یک قضیه همواره طرفین قضیه و نسبت بین طرفین از یک سنخ حقیقت است، یعنی یا همگی اموری حقیقی‌اند یا همگی اموری اعتباری‌اند (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۰۹، ۳۲۹؛ بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۲۱، ۱۴۰). افزون بر این، اگر نسبت اعتباری باشد لازم است کیفیت آن نیز اعتباری باشد.^۱ بر اساس این معیار هیچ‌گاه نباید امور اعتباری و امور حقیقی بر یکدیگر حمل شوند. اما به روشنی مشخص است که گاه امور اعتباری و حقیقی بر یکدیگر حمل می‌شوند. در این صورت باید توجه داشت که از نظر علامه هنگام حمل یک امر اعتباری بر یک امر حقیقی یا بالعکس، اگر نسبت بین طرفین قضیه امری اعتباری باشد، امر حقیقی موجود در قضیه وجهی اعتباری می‌یابد و از حیث این وجه اعتباری طرف نسبت در قضیه قرار می‌گیرد. به همین ترتیب اگر نسبت موجود در قضیه امری حقیقی باشد، امر اعتباری موجود در قضیه طرف نسبت قرار نمی‌گیرد، بلکه حقیقتی که این امر اعتباری از آن انتزاع شده است طرف نسبت در قضیه قرار می‌گیرد (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۰۹).

ممکن است گفته شود این معیار در باب قضایا صادق است، حال آن که سخن در باب مفاهیم است. در پاسخ باید توجه داشت که در واقع با این معیار، مفاهیمی که در قضایا اخذ شده‌اند مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. بر این اساس هنگام مواجهه با هر دو مفهومی که بر یکدیگر حمل شده‌اند، یا هر دو مفهوم اعتباری هستند یا هر دو مفهوم حقیقی هستند. به تعبیر دیگر، ممکن نیست یک مفهوم اعتباری بر یک مفهوم حقیقی حمل شود یا یک مفهوم حقیقی بر یک مفهوم اعتباری حمل شود. بنابراین اگر در قضیه‌ای در نگاه اول یکی از دو مفهوم حقیقی و دیگری اعتباری بود، لازم است بررسی شود که آیا این دو مفهوم با نسبتی حقیقی بر یکدیگر حمل شده‌اند یا با نسبتی اعتباری. در صورتی که با نسبتی حقیقی حمل شده باشند، لازم است امر اعتباری نیز از حیث حقیقی چنان که توضیح داده شد اخذ شود. اما در صورتی که با نسبتی اعتباری حمل شده باشند، لازم است امر حقیقی با وجهی اعتباری لحاظ شود.

تعریف مفاهیم اعتباری به روش تحلیل مفهومی

تعریف به روش «تحلیل مفهومی»^۲ در صدد شناسایی مجهول به واسطه مؤلفه‌های مفهومی آن است.

۱. برای مشاهده توضیح بیشتر، نک. طالبی طادی و منفرد (۱۴۰۰، ص. ۶۵-۶۶).

اولین کسی که در سنت اسلامی پیرامون تحلیل مفهومی بحث منطقی ارائه داده شیخ اشراق است. البته دیگر فیلسوفان در عمل از تحلیل مفهومی استفاده کرده‌اند اما پیرامون آن به بحث منطقی نپرداخته‌اند^۱ (یزدان‌پناه، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۷۲).

در تحلیل مفهومی سعی می‌شود اجزای مفهومی یک مفهوم شناسایی شود. با توجه به این که مفاهیم اعتباری فاقد ماهیت و حد حقیقی‌اند، برای تعریف این مفاهیم نمی‌توان به حد و رسم تمسک جست (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص ۳۲۹)، اما می‌توان بر اساس روش تحلیل مفهومی مؤلفه‌های دخیل در این مفاهیم را شناسایی کرد و به تعریف این مفاهیم پرداخت.

افزون بر این، غرضمندی مفاهیم اعتباری نیز دلیل دیگری است که تمسک به تحلیل مفهومی را برای تعریف این مفاهیم پیشنهاد می‌کند؛ زیرا مفاهیم اعتباری تنها در پرتو غرض خود به دقت شناسایی می‌شوند و دستیابی به غرض این مفاهیم نیز جز در پرتو تحلیل مفهومی میسر نخواهد شد. این مطلب هنگامی دقیق‌تر معنا می‌شود که توجه شود که شناخت غرض مفاهیم اعتباری در گرو تحلیل ارتکازات عرفی است؛ چرا که مفاهیم اعتباری در علوم انسانی در واقع از اعتبارات بعد از اجتماع شمرده می‌شود که عقلاً برای سامان دادن به زندگی خود به اعتبار آن‌ها می‌پردازند. بر این اساس برای شناخت غرض این امور لازم است به تحلیل مفهومی و تحلیل ارتکازات عرفی پیرامون این امور پرداخته شود. در پرتو تحلیل ارتکازات عرفی در واقع تحلیل مفهومی دقیق‌تر و عمیق‌تری از مفاهیم اعتباری حاصل می‌شود.

تعاریف هنجاری و غیرهنجاری (تحلیلی) مفاهیم اعتباری

در علوم گاه برخی تعاریف به ارزشی یا هنجاری بودن متصف می‌شوند. در مقابل نیز برخی تعاریف به تحلیلی یا غیرهنجاری بودن وصف می‌شوند. برای نمونه، در تعلیم و تربیت، از منظر برخی محققان، تعاریفی که برای مفهوم تربیت ارائه شده در این دو دسته جای می‌گیرند: برخی تعاریف بر یک مکتب یا نظام فکری خاص مبتنی هستند و تعریف‌کننده بر اساس مبانی، اهداف و ارزش‌های مورد قبول خود به تعریف تربیت پرداخته‌اند و این نوع تعاریف ناظر به «بایدها» هستند؛ برخی تعاریف نیز با نگاه تحلیلی به تربیت پرداخته‌اند و ناظر به «هست‌ها» هستند (اعرافی و موسوی، ۱۳۹۱، صص ۱۳-۱۴).

به نظر می‌رسد این تقسیم را می‌توان بر اساس ملاک‌های متفاوتی در مورد تعریف به کار برد. می‌توان هر تعریفی را از سه حیث متفاوت لحاظ کرد و از این رو سه ملاک متمایز برای تقسیم تعریف به هنجاری و غیرهنجاری پیشنهاد داد. بنابراین تحقیق حاضر تعریف را از حیث آنچه بر آن مبتنی است یا از حیث غرضی که تعریف برای آن ارائه شده یا از حیث متعلق تعریف در نظر می‌گیرد و بر اساس هر یک از این سه ملاک، تقسیم متمایزی برای تعریف ارائه می‌کند. گفتنی است سه ملاک مذکور پیشنهاد مؤلفان اثر حاضر است تا بر اساس آنها بهتر بتوان مراد از هنجاری یا تحلیلی بودن تعاریف را مشخص کرد. البته این

۱. البته باید دانست قراملکی (۱۳۹۵، ص ۱۷۵) «شرح الاسم» در سنت اسلامی را همان تحلیل مفهومی معرفی می‌کند.

ملاک‌ها در موادی نیز با یکدیگر همپوشانی دارند که در ادامه بیان می‌شود.

باید توجه داشت سخن از تعاریف هنجاری که در مواردی به معنای وضع و اعتبار مفهوم است از آن رو ضروری است که در برخی علوم مانند تعلیم و تربیت یا دیگر علومی که در صدد تجویز برای اصلاح وضعیت موجود هستند، وضع و اعتبار مفهوم جدید بسیار مهم تلقی می‌شود. برای نمونه، در فرایند تعلیم و تربیت، تعریف وضعی و اعتباری از تربیت است که می‌تواند عمل مربی را سامان دهد و جریان تربیت را رهبری کند. بر این اساس، برخی از محورهای اثر پیش رو به این مسئله اختصاص یافته است. می‌توان وضع و اعتبار یک مفهوم را حتی از ویژگی‌های مفاهیم اعتباری دانست، بدین معنا که تنها در بستر این مفاهیم است که می‌توان تعریف وضعی جدیدی ارائه کرد. در تعاریفی که برای مفاهیم حقیقی بیان می‌شود، هیچگاه وضع تعریف صورت نمی‌گیرد، اما در مفاهیم اعتباری تعریف می‌تواند در مقام وضع و اعتبار بیان شود و تعریف جدید و به تبع مفهوم جدیدی را عرضه کند؛ البته تنها در مواردی که لازم است تعریف جدیدی وضع شود. در ادامه سه ملاک برای تقسیم تعریف مفاهیم اعتباری به هنجاری و غیرهنجاری بیان می‌شود:

ملاک اول: ابتدا یا عدم ابتدا بر نظام ارزشی جامعه انسانی

ملاک اول به ابتدای تعریف بر نظام ارزشی جامعه انسانی نظر دارد. بنابراین اگر یک مفهوم بر اساس یک نظام ارزشی خاص تعریف شود آن تعریف هنجاری نامیده می‌شود و در غیر این صورت غیرهنجاری خواهد بود. با توجه به این که مفاهیم اعتباری همواره بر نظام ارزشی خاص هر جامعه مبتنی هستند و شناخت هر مفهوم در گرو شناخت قسمت مرتبط آن نظام ارزشی با آن مفهوم است، باید گفت تعریف مفاهیم اعتباری همواره تعریفی هنجاری خواهد بود. البته باید توجه داشت که اعتبارات قبل از اجتماع، گرچه در همه جوامع یکسان است و از این حیث بر نظام ارزشی مبتنی نیست، اما مصادیق برخی از آن‌ها از اعتبارات خصوصی شمرده می‌شود و از این حیث این اعتبارات نیز بر نظام ارزشی جامعه انسانی ابتدا دارد. توجه به اعتبار حسن و قبح گواه این مدعاست، که از اعتبارات قبل از اجتماع محسوب می‌شود و مصادیق آن در جوامع مختلف و حتی در یک جامعه متفاوت است.

ملاک دوم: تعلق به وضعیت مطلوب یا موجود

طبق ملاک دوم، تعریف هنجاری از یک مفهوم اعتباری در واقع وضعیت مطلوب آن مفهوم را بیان می‌کند و تعریف غیرهنجاری وضعیت موجود را گزارش می‌کند. بر اساس این ملاک هنگامی که تعریف در مقام بیان وضعیت مطلوب باشد، یک تعریف هنجاری خواهد بود، و هنگامی که تعریف در مقام بیان وضعیت موجود باشد، غیرهنجاری محسوب می‌شود. مراد از وضعیت مطلوب در اینجا وضعیت مطلوب نهایی است.

ملاک سوم: قصد توصیف یا توصیف

بر اساس ملاک سوم، هنگامی که تعریف در مقام توصیف باشد هنجاری است، و هنگامی که در مقام

توصیف باشد غیرهنجاری خواهد بود. قصد «توصیه» در تعریف به این مطلب دلالت دارد که تعریف در مقام بیان این است که مفهوم «چگونه باید باشد» و قصد «توصیف» به این مطلب دلالت دارد که تعریف در مقام بیان این است که مفهوم «چگونه است». ممکن است تمایز این تقسیم از تقسیمی که بر اساس ملاک دوم بیان شد روشن نباشد. بنابراین باید توجه داشت که در ملاک دوم تعریف می‌تواند وضعیت مطلوب را توصیف کند، بدون این که قصد توصیه داشته باشد. همچنین تعریف می‌تواند به قصد توصیه باشد، اما مرادش وضعیت مطلوب نهایی نباشد، بلکه تنها وضعیتی بهتر از وضعیت کنونی را ارائه کند.

هنگامی که مفهومی اعتباری به قصد توصیه تعریف می‌شود، در واقع تعریف در مقام بیان این است که مفهوم مذکور چگونه باید باشد و بر این اساس می‌توان چنین تعریفی را هنجاری نامید. اما هنگامی که مفهوم اعتباری به قصد توصیف تعریف می‌شود، در واقع تعریف در مقام بیان این است که آن مفهوم چگونه است. بر اساس این تلقی از تعریف هنجاری و غیرهنجاری حتی می‌توان امور اعتباری‌ای را که همواره بر نظام ارزشی مبتنی هستند در قالب تعاریف غیرهنجاری و به قصد توصیف تعریف کرد.

باید توجه داشت تعریف امور اعتباری به قصد توصیه در واقع همان عمل اعتبار کردن است. به عبارت دیگر، هنگامی که مفهومی را به گونه‌ای که باید باشد تعریف می‌کنیم، در واقع به آن مفهوم اعتبار تازه‌ای می‌بخشیم.

ناگفته نماند که تعریف هنجاری بر اساس ملاک سوم بی‌ارتباط با دیگر ملاک‌ها نیست. بی‌شک هنگامی که بخواهیم مفهومی را بر اساس ملاک سوم به صورت هنجاری تعریف کنیم لازم است این تعریف بر اساس نظام ارزشی خاصی صورت گیرد. از این رو تعریف هنجاری بر اساس ملاک سوم بی‌تردید بر اساس ملاک اول نیز هنجاری خواهد بود. اما باید توجه داشت ابتدا بر نظام ارزشی یا بیان این که مفهوم چگونه باید باشد، لزوماً به معنای آن نیست که تعریف ارائه‌شده همواره بر وضعیت مطلوب نیز دلالت می‌کند. ممکن است تعریف یک مفهوم بر نظام ارزشی مبتنی باشد یا به بیان این که چگونه باید باشد بپردازد، اما به وضعیت مطلوب ناظر نباشد. زیرا ممکن است غرض از اعتبار یک مفهوم گذر از وضعیت موجود به وضعیتی بهتر از آن باشد که البته وضعیت مطلوب نیست. همچنین ممکن است یک تعریف به قصد توصیه باشد و وضعیت مطلوب را ارائه کند و از این رو بر اساس هر سه ملاک هنجاری تلقی شود.

بنابراین برای آن که تعریفی متصف به هنجاری یا غیرهنجاری شود لازم است ابتدا مراد از هنجاری بودن یا نبودن مشخص شود. در این میان نیز باید توجه شود که می‌توان سه ملاک متمایز برای هنجاری یا غیرهنجاری بودن یک تعریف ارائه کرد. افزون بر این ممکن است تعریفی بر اساس برخی ملاک‌ها هنجاری شمرده شود و بر اساس ملاک دیگری هنجاری دانسته نشود.

علاوه بر این باید توجه داشت گرچه روش تحلیل مفهومی، که در قاعده دوم بیان شد، ناظر به کشف مؤلفه‌های مفهومی یک مفهوم است، اما در تعاریف هنجاری به معنای توصیه‌ای که در مقام کشف

مؤلفه‌های مفهومی یک مفهوم نیست، لازم است مؤلفه‌های مفهومی نیز توصیه یا به تعبیر دیگر برای وضع و اعتبار یک مفهوم جدید مورد لحاظ قرار گیرد. بنابراین روش تحلیل مفهومی در تعاریف توصیفی برای کشف و در تعاریف توصیه‌ای و اعتبار یک مفهوم جدید برای وضع مؤلفه‌های مفهومی یک مفهوم اعتباری به کار می‌رود.

سازگاری تعاریف هنجاری (توصیه‌ای) با متن دینی

این قاعده تنها در حیطه علوم انسانی با رویکرد دینی کاربرد دارد. اگر محقق در صدد باشد بر اساس باور به امکان علوم انسانی با رویکرد دینی به تعریف هنجاری برخی مفاهیم - به معنای توصیه‌ای آن - بپردازد، لازم است تعریف ارائه‌شده با دین اسلام سازگار باشد. افزون بر این با توجه به این که اعتبار هر مفهومی برای غرض خاصی انجام می‌شود، این اغراض نیز باید با دین سازگار باشند. بنابراین باید تعریف و غرض از تعریف، هر دو، با دین اسلام سازگار باشد.

با توجه به این که مفاهیم اعتباری به نحوی با مقام عمل ارتباط دارد، می‌توان سازگاری مفاهیم با دین را از حیث عملی که سبب آن می‌شوند دانست. افزون بر این، سازگاری اغراض مفاهیم اعتباری با دین را نیز می‌توان به معنای سازگاری این اغراض با اغراض دین اسلام به شمار آورد.

برای نمونه، هنگامی که تربیت به عنوان مفهومی اعتباری به شکل توصیه‌ای تعریف می‌شود، شخصی که در صدد است این تعریف را در بستر یک تعلیم و تربیت با رویکرد اسلامی بیان کند نمی‌تواند هر تجویزی را ذیل آن قرار دهد؛ تنها تجویزهایی مجاز است که با دین اسلام سازگار باشد و غرض آن‌ها نیز اغراض اسلامی را تأمین کند.

سنجش رابطه غرض، اثر و غایت اعتبار

از نظر علامه طباطبایی اعتباری که بر حسب غایات دارای اثر صالحی باشد مقبول یا غیرلغو است، و اعتباری که اثری نداشته باشد مردود یا لغو شمرده می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۹۰). بنابراین اگر اعتباری دارای اثر نباشد یا اگر اثر دارد اثرش در راستای غرض اعتبار نباشد اعتباری لغو خواهد بود. در مقابل اعتباری که دارای اثر است و اثرش نیز در راستای غرض آن است مقبول شمرده می‌شود.

بی‌شک هر اعتبار مقبولی مطلوب نیست، از این رو می‌توان اعتبارات مقبول را به نافع و غیرنافع نیز تقسیم کرد. اعتباری که غرض آن در راستای کمال انسانی است نافع و اعتباری که چنین نیست غیرنافع نامیده می‌شود. بنابراین می‌توان اعتبارات را به شش دسته تقسیم کرد:^۱

۱. اعتبار مهمل (بی‌معنا): اعتباری که فاقد غرض است، مانند هنگامی که عدد ۱۰ خوشمزه دانسته

۱. تقسیم اعتبارات لغو و غیرلغو در حسین پور صباغ و دیگران (۱۳۹۹، ص ۱۳۲) نیز بررسی شده است. اما تقسیمی که در این اثر ذکر می‌شود با تقسیم ذکرشده در آن مقاله متفاوت است.

شود و غرضی از بیان آن در میان نباشد، که بی‌شک این اعتبار لغو خواهد بود.

۲. اعتبار غلط: اعتباری که در آن اثر و غرض اعتبار تطابق نداشته باشند، مانند هنگامی که پاهای کیانوش را پای طاووس بدانند با غرض بیان زیبایی پاهای او، در صورتی که می‌دانیم پای طاووس زیبا نیست. این اعتبار نیز لغو است. لازم است توجه شود در این نوع از اعتبار در واقع شخص معتبر می‌پندارد اعتباری را انجام داده است در حالی که او در این باور خود دچار اشتباه شده است و اثر اعتبار و غرض آن هیچ تناسبی ندارند. از این رو چنین اعتباری غلط نامیده شده است. علامه نیز در *اصول فلسفه* بر آن است که چنین مواردی از دایره اعتبارات خارج‌اند و غلط حقیقی شمرده می‌شوند (طباطبایی، ۱۳۶۴، ج. ۲، ص. ۱۶۱).

۳. اعتبار لهو: اعتبار که غرض آن در راستای کمال انسانی نیست، مانند لزوم مدگرایی در عصر حاضر. این اعتبار گرچه مقبول است اما غیرنافع محسوب می‌شود.

۴. اعتبار لعب: اعتباری که غرض آن امری خیالی باشد. اگر این امر خیالی در راستای غایت انسانی باشد این اعتبار مقبول و نافع تلقی می‌شود؛ مانند برخی بازی‌هایی که صفات خوبی در انسان به ارمغان می‌آورد. اما اگر در راستای غایت انسانی نباشد این اعتبار مقبول و غیرنافع خواهد بود و جزو مصادیق اعتبار لهو قرار خواهد گرفت. مانند برخی از بازی‌هایی که نه تنها صفات خوبی را در انسان ایجاد نمی‌کنند بلکه صفات بدی را از عادات انسان قرار می‌دهند.

۵. اعتبار مضل: اعتباری که دارای اثر و غرض است و بین اثر و غرض تطابق وجود دارد اما این اثر و غرض در راستای کمال انسانی نیست بلکه مخالف آن است. این اعتبار نیز مقبول و غیرنافع محسوب می‌شود.

۶. اعتبار هادی: اعتباری که هم دارای اثر و غرض است و هم بین اثر و غرض تطابق وجود دارد و این اثر و غرض در راستای کمال انسانی است. این اعتبار نیز مقبول و نافع تلقی می‌شود.

با توجه به تقسیم بالا در باب اعتبارات باید توجه داشت هنگام تعریف هنجاری یک مفهوم به معنای توصیه‌ای، آن مفهوم باید از اعتبارات مقبول محسوب شود. تفصیلی که در تقسیم بالا برای اعتبارات ذکر شد، گرچه معیاری برای اعتبار مفاهیم و تعریف توصیه‌ای محسوب می‌شود، اما می‌توان هنگام تعریف توصیفی از یک مفهوم اعتباری نیز رابطه اثر، غرض و غایت آن مفهوم را مورد بررسی قرار داد و آن مفهوم را ذیل یکی از اعتبارات ششگانه پیشگفته جای داد و از این حیث تعریف دقیق‌تری از آن ارائه نمود.

ناگفته نماند که معیار در تعاریف توصیفی صحیح یا غلط بودن تعریف است. بر این اساس تعریفی که از مفاهیم اعتباری ارائه می‌شود ممکن است از آن مفهوم حکایت نکند و متصف به غلط بودن شود. در صورت حکایت صحیح می‌توان آن تعریف را صحیح دانست.

تفکیک بین مفهوم اعتباری و اثر آن

مفاهیم اعتباری دارای اثر حقیقی هستند (طباطبایی، ۱۳۷۱، ج. ۱۸، ص. ۳۱۶؛ بی‌تا، ج. ۱، ص. ۷۲)؛

ج. ۲، ص. ۲۲۷). نکته مهمی که هنگام تعریف مفاهیم اعتباری باید بدان توجه داشت این است که به جای تعریف مفهوم، اثر آن تعریف نشود. به عبارت دیگر، کسی که در مقام ارائه تعریف یک مفهوم اعتباری است ممکن است به جای تعریف مفهوم اعتباری، اثر مفهوم را خود آن مفهوم تلقی کند و به تعریف آن اثر بپردازد. برای نمونه، مفهوم «تربیت» از این حیث که یک مفهوم اعتباری است^۱ غیر از «تربیت شدن»^۲ است که اثر آن می‌باشد. تربیت شدن بر حرکت نفس انسان از وضعیت موجود به وضعیت بهتر دلالت می‌کند؛ از این رو مفهومی حقیقی محسوب می‌شود. بر این اساس لازم است هنگام تعریف مفاهیم اعتباری بین مفهوم و اثر آن تمایز قائل شد و اثر را به جای مفهوم اخذ نکرد.

شناخت مفاهیم اعتباری در پرتو شناخت حد یا حکم امور حقیقی

با توجه به این که امور اعتباری در مقام تحقق با استعاره از حد یا حکم امور حقیقی توسط قوه واهمه تحقق می‌یابند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۱۹۰)، بنابراین با شناخت حد یا حکم آن امر حقیقی و کیفیت تصرف قوه واهمه در آن حد یا حکم می‌توان به شناخت اعتبارات نائل گشت (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۰۹). برای نمونه، هنگامی که می‌خواهیم مفهوم مالکیت اعتباری را بشناسیم، اگر مالکیت حقیقی شناخته شود بهتر می‌توان به شناخت مالکیت اعتباری دست یافت. زیرا واهمه همان مالکیت حقیقی را اخذ کرده و با اندکی تصرف به اعتبار مالکیت اعتباری پرداخته است. از این رو شناخت مالکیت اعتباری در گروه شناخت مالکیت حقیقی و نحوه تصرف قوه واهمه در آن است. بر این اساس می‌توان گفت برای تحلیل مفهومی مفاهیم اعتباری می‌توان مفاهیم حقیقی و کیفیت تصرف قوه واهمه در آن مفاهیم را شناسایی کرد (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۱۷).

البته باید توجه داشت که ممکن است قوه واهمه در تصرفات خود بر روی یک حد واحد توقف مابالعرض را مکان مابالذات بگیرد. به عبارت دیگر، هنگامی که قوه واهمه حد یا حکم یک امر حقیقی را با تصرفی از جانب خود به شیء دیگر می‌دهد و امری اعتباری را تحقق می‌بخشد، ممکن است برخی امور عرضی امر اعتباری جدید را به جای خود این امر قرار دهد. البته این مطلب تنها در حد امکان باقی نمی‌ماند، بلکه علامه معتقد است شأن قوه واهمه چنین است که همواره امور عرضی را به جای امور ذاتی قرار دهد. بر این اساس، به سختی می‌توان معنای اعتباری واحدی یافت که جامع همه مواردی باشد که واهمه اعتبار کرده است. از نظر علامه طباطبایی، اگر اولین اعتبار یا امر حقیقی‌ای که برای اعتبار مورد استفاده قرار گرفته است - که علامه آن را امر اصیل می‌نامد - مشخص شود تا بتوان به واسطه اعتبار اول یا امر اصیل دیگر ملحقات امر اعتباری را یافت، سختی حصول به دیگر معانی اعتباری آسان‌تر خواهد شد (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۱۶).

۱. در باب اعتباری بودن مفهوم تربیت کردن، نک. حسین پور صباغ، علم الهدی، و سوزنجی (۱۳۹۹).

۲. اثر تربیت با توجه به محدودیت زبانی در اینجا «تربیت شدن» نامیده شده است.

برای آن که بتوان اولین اعتبار یا امر اصیل را شناسایی کرد لازم است قیودی که شیء را احاطه کرده است به واسطه حذف و وصل کردن مورد ارزیابی قرار گیرد تا قیود ضروری امر اعتباری شناسایی شود. در پرتو شناسایی قیود ضروری یا اولین اعتبار مشخص می‌شود یا امر اصیل شناخته خواهد شد (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۱۷).

افزون بر این لازم است امر حقیقی مقارن امر اعتباری به آن امر اعتباری ضمیمه شود تا بتوان کیفیت تصرف وهم را دانست. مراد از امر حقیقی مقارن امر اعتباری در واقع اشیائی است که امر اعتباری بر آنها تطبیق داده شده است. البته این مطلب در صورتی ضرورت دارد که معنای اعتباری به خودی خود فهم نشود یا برای حصول شناخت کافی نسبت به امر اعتباری کیفیت تصرف قوه واهمه نیز قصد شود.

برای نمونه، هنگامی که بخواهیم معنای اعتباری «نافع» یا «نفع» را تحلیل کنیم، اشیائی که این دو مفهوم را بر آنها حمل می‌کنیم مورد بررسی قرار می‌دهیم. برای مثال، نافع را بر دارو حمل می‌کنیم و درمی‌یابیم که دارو و طلب آن مطلوب است، چرا که دارو موجب سلامتی می‌شود یا به سلامتی سوق می‌دهد. تجارت و طلب آن را نیز نافع می‌یابیم، چرا که انسان را به مال و سود می‌رساند. مال را نیز مطلوب می‌یابیم، به دلیل راحتی‌ای که از آن خواسته می‌شود. سپس بررسی می‌کنیم که آیا هر مطلوبی نافع است؟ در مقام بررسی، درمی‌یابیم که در باب برخی از اموری که مطلوب هستند مانند مطلوب‌های نهایی نافع نمی‌گوییم. از این رو می‌فهمیم که «نافع» امری است که برای امر دیگر که مطلوب نهایی است طلب می‌شود و «نفع» به معنای مطلوب بودن امری برای مطلوبی دیگر و رساندن ما به آن است و از این رو گفته می‌شود امر اول برای امر دوم نافع است (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۱۷).

گفتنی است تحلیل مفهومی مفاهیم اعتباری منحصر در طلب معنای اصیل و کیفیت تصرف وهم در آنها نیست، بلکه غرض از اعتبار و دیگر امور نیز اهمیت دارد که در موارد بعدی ذکر خواهد شد.

توجه به عوامل احساسی منشأ مفاهیم اعتباری

مفاهیم اعتباری تحت تأثیر عوامل احساسی برآمده از قوای نفس انسانی پدید می‌آیند (طباطبایی، ۱۳۶۴، ج. ۲، ص. ۱۶۱). بر این اساس، با توصیف عوامل احساسی‌ای که منشأ اعتبار هر مفهوم شده‌اند، شناخت آن مفهوم اعتباری برای افرادی که حتی در فرهنگ خود نیز فاقد آن مفهوم هستند بهتر میسر خواهد شد. برای نمونه، در تحلیل مفهوم اجتماع می‌توان به احساساتی که منشأ اعتبار اجتماع می‌شود پرداخت. علامه طباطبایی این احساسات را این گونه بیان می‌کند:

هر پدیده از پدیده‌های جهان و از آن جمله حیوان و به ویژه فرد انسان حب ذات را داشته و خود را دوست دارد و هم‌نوع خود را همان خود می‌بیند و از این راه احساس انس در درون وی پدید آمده و نزدیک شدن و گرایش به هم‌نوعان خود را می‌خواهد و به اجتماع فعلیت می‌دهد و چنان که پیدا است همین نزدیک شدن و گرد هم آمدن (تقارب و اجتماع) یک

نوع استخدام و استفاده است که به سود احساس‌گریزی انجام می‌گیرد و سپس در هر مورد که یک فرد راهی به استفاده از هم‌نوعان خود پیدا نماید خواهد پیمود و چون این‌گریزه در همه به طور متشابه موجود است نتیجه اجتماع را می‌دهد. (طباطبایی، ۱۳۶۴، ج. ۲، ص. ۲۰۶)

شناخت مفاهیم اعتباری در پرتو شناخت غرض اعتبار آن‌ها

مفاهیم اعتباری با هدف رسیدن به یک سلسله اهداف مطلوب در زندگی تحقق می‌یابند و متناسب با اغراض متعدد انسانی متعدد می‌شوند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۱۹۰). از این رو هر یک از این مفاهیم دارای غرض خاصی هستند. بر این اساس شناخت هر مفهوم اعتباری در گرو شناخت غرض خاص آن است. برای نمونه، هنگامی که غرض از مفهوم اعتباری «مدرسه» رشد بینش، دانش و مهارت‌های دانش‌آموزان باشد، در تعریف مدرسه می‌توان همین غرض را نیز اخذ کرد و شناخت دقیق‌تری نسبت به آن به دست داد. لازم است توجه شود اخذ غرض در تعریف هر مفهوم اعتباری ضروری است؛ چرا که اگر غرضی در میان نباشد، اساساً مفهومی نیز اعتبار نخواهد شد.

افزون بر این، بی‌شک اهدافی که انسان در حیات خود دنبال می‌کند با یکدیگر ارتباط دارند. بنابراین شناخت بهتر هر مفهوم اعتباری در گرو شناخت مفاهیمی است که از حیث هدف با یکدیگر در ارتباط هستند. به عنوان یک مثال ساده، مفاهیم «تربیت» و «مدرسه» هر دو اعتباری هستند. هنگامی که افزون بر شناخت غرض از اعتبار مفهوم مدرسه، این غرض در پرتو غرض از اعتبار تربیت فهم شود، شناخت بهتری از ماهیت مدرسه حاصل می‌شود و می‌توان تعریف دقیق‌تری از مفهوم مدرسه ارائه کرد.

مشابه همین مطلب در باب تعریف هنجاری به معنای توصیه‌ای نه تنها صادق است، بلکه برای تعریف توصیه‌ای از هر مفهومی لازم است غرض اعتبار این مفهوم در نسبت با غرض دیگر مفاهیم همچون تربیت، جامعه، خانواده و... به دقت سنجیده شود و بر اساس ارتباطی صحیح بین اغراض این مفاهیم به اعتبار مفهوم اقدام شود.

لازم است توجه شود در «بخش ۳-۵» گفته شد که رابطه غرض، اثر و غایت اعتبار بر اساس لغویت و عدم لغویت و نافع و غیرنافع بودن سنجیده می‌شود و با توجه به این رابطه می‌توان اعتبارات را به اقسام مختلفی تقسیم کرد و شناخت دقیق‌تری نسبت به آن‌ها کسب کرد. اما در اینجا سخن آن است که اساساً خود غرض هر امر اعتباری لازم است در تعریف آن اخذ شود.

شناخت کیفیت تغییر مفاهیم اعتباری

مفاهیم اعتباری به مفاهیم اعتباری متغیر و ثابت تقسیم می‌شوند (طباطبایی، ۱۳۶۴، ج. ۲، ص. ۱۹۵). گرچه مفاهیم ثابت تغییر نمی‌کنند، اما مصادیق برخی از این مفاهیم از اعتبارات متغیر محسوب می‌شوند. برای نمونه، اعتبار حسن و قبح یا اعتبار تربیت یک اعتبار ثابت و عمومی است، اما مصادیق آن

که عبارت است از امر حسن یا قبیح و چگونگی تربیت از اعتبارات خصوصی شمرده می‌شود که قابل تغییرند. هنگامی که مفهومی از اعتبارات متغیر به شمار آید شناخت مفهوم حقیقی‌ای که برای اعتبار آن اخذ شده است و کیفیت تصرف قوه‌واهمه در آن در گرو شناخت کیفیت تغییر مفاهیم اعتباری است. علامه طباطبایی نیز در رساله ترکیب در باب شرح مفاهیم اعتباری به همین مطلب اشاره کرده (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۱۷)، و بحث تفصیلی ایشان در باب کیفیت تغییر مفاهیم اعتباری در رساله فی‌الاعتبارات آمده است. برای رعایت اختصار این مطلب در اثر حاضر بررسی نمی‌شود.^۱

شناخت امور اعتباری در پرتو شناخت نظیر یا ضد

گاهی اوقات مفاهیم اعتباری دارای مفاهیمی نظیر یا ضد خود هستند. از نظر علامه طباطبایی، برای شناخت مفهومی که نظیر یا ضد دارد می‌توان از ویژگی‌های آن نظیر یا ضد برای شناخت آن مفهوم کمک گرفت. زیرا ویژگی‌های مفهوم نظیر مانند ویژگی‌های همان مفهوم و ویژگی‌های مفهوم ضد در واقع ضد ویژگی‌های آن مفهوم است. برای نمونه، مفاهیمی مانند نافع و ضار، که مفاهیمی اعتباری هستند، می‌توانند از طریق مفهوم ضد یکدیگر را تعریف کنند. علامه بر این عقیده است که چه بسا علم به امور متقابل مانند مثال‌هایی که بیان شد یک علم محسوب شود، یعنی با شناخت مفهوم نافع مفهوم ضار نیز شناخته می‌شود (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۱۸).

شناخت مفاهیم متضایف

یکی دیگر از مواردی که لازم است هنگام تعریف مفاهیم اعتباری مورد بررسی قرار گیرد این است که آیا مفهوم مورد نظر از مفاهیم متضایف است یا نه، زیرا مفاهیم متضایف به واسطه یکدیگر شناخته می‌شوند. متضایف به مفاهیمی گفته می‌شود که مصادیق آن‌ها دو امر وجودی هستند که تعقل هیچ یک بدون تعقل دیگری امکان‌پذیر نیست (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۲۵۹)، مانند مفاهیم پدری و پسری، بالا و پایین. بنابراین اگر یک مفهوم اعتباری از مفاهیم متضایف بود، لازم است در تعریف آن‌ها هر دو لحاظ شوند (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۱۸).

شناخت اعتبارات بعد از اجتماع در گرو شناخت ویژگی‌های جامعه

هر جمعی از افراد انسانی که برای بقای خود و رفع حوائج زندگی به اعتبار اجتماع روی آورند، تحت تأثیر عوامل مختلف زیست‌محیطی و... قرار می‌گیرند. با نظر به تکرر زیست‌بوم‌ها و اقلیم‌های مختلف کره زمین و دیگر عوامل مؤثر بر انسان، طبیعت موجود در ضمن افرادی که در یک زیست‌بوم واحد تشکیل اجتماع داده‌اند، ویژگی‌هایی یکسان و متناسب با آن عوامل و زیست‌بوم را کسب می‌کند که منشأ ویژگی‌های آن جامعه می‌شود:

۱. برای مطالعه در این زمینه نک. طباطبایی (۱۴۲۸)، ص. ۳۵۳-۳۵۶.

منطقه‌های گوناگون زمین که از جهت گرما و سرما و دیگر خواص و آثار طبیعی مختلف می‌باشد تأثیرات مختلف و عمیقی در طبایع افراد انسان داشته و از این راه در کیفیت و کمیت احتیاجات تأثیر بسزایی می‌کنند و همچنین در احساسات درونی و افکار و اخلاق اجتماعی، و در پیرو آنها ادراکات اعتباری آنها از هم جدا خواهد بود؛ مثلاً احتیاجات گرما و سرمایی منطقه استوایی نقطه مقابل احتیاجات منطقه قطبی بوده و از همین جهت از حیث تجهیزات، مختلف می‌باشند. در منطقه استوایی در اغلب اوقات سال برای انسان یک لنگ که به میان بیند لازم و زیاده بر آن خرق و شگفت آور بوده و قبیح شمرده می‌شود و در منطقه قطبی درست به عکس است. اختلافات فاحشی که در افکار اجتماعی و آداب و رسوم سکنه منطقه‌های مختلف زمین مشهود است، بخش مهمی از آنها از همین جا سرچشمه می‌گیرد. (طباطبایی و مطهری، ۱۳۶۴، ج. ۲، ص. ۲۱۷)

بر این اساس، اعتبارات خصوصی در هر جامعه‌ای مختص به همان جامعه است. بنابراین در مقام تعریف مفاهیم اعتباری‌ای که از نوع اعتبارات بعد از اجتماع محسوب می‌شوند لازم است به جامعه‌ای که آن مفهوم در آن اعتبار شده و ویژگی‌های آن جامعه نیز توجه شود و عوامل مؤثر بر اعتبار آن مفهوم بر اساس ویژگی‌های آن جامعه بازشناسی گردد.

برای نمونه، مفهوم «تریت» یکی از مفاهیم اعتباری بعد از اجتماع است که در هر جامعه‌ای تعریف خاصی دارد. بر اساس مطلبی که بیان شد، اگر به ویژگی‌های هر جامعه و تأثیر آن بر مفاهیم اعتباری توجه شود، شناخت و تعریف دقیق‌تری از مفهوم تریت حاصل می‌شود.

از نظر علامه طباطبایی برای شناخت بهتر مفاهیم بعد از اجتماع لازم است موارد ذیل به اندازه کافی مورد بررسی قرار گیرد: عادات مردم به مرور زمان، اختلاف عقاید و سنت‌های آنان، تأثیر زیست‌بوم و شهرها، وجوه اشتراک و تفاوت انواع متمایز حیوانی، پیوستگی رشد انسان و گستره آن، ربط انواع نیازها به این رشد و کیفیت فعل و انفعال انسان و... (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۱۷).

ناگفته نماند که واژه «جامعه» در اینجا تنها به معنای جوامعی نیست که بر اساس مرزهای جغرافیایی یا اقلیم‌ها از یکدیگر متمایز شده‌اند، بلکه خرده‌نظام‌ها را نیز در بر می‌گیرد. بر این اساس ممکن است مثلاً تعریف تریت تنها نزد عالمان تریت در جامعه ایران مورد ارزیابی قرار گیرد، یا نزد کارگزاران تربیتی (غیر از عالمان و مربیان)، و نزد هر جامعه تعریف متمایزی از دیگری حاصل شود.

تمایز مصداقی مفاهیم اعتباری با توجه به آثار حقیقی مترتب بر آنها

در فرایند اعتبار، حد یا حکم امور حقیقی توسط قوه واهمه به دیگر اشیاء داده می‌شود تا مفهومی اعتبار شود (طباطبایی، ۱۳۶۴، ج. ۲، ص. ۱۶۱). در قواعد قبلی بیان شد که شناخت حد یا حکم امر حقیقی برای شناخت مفهوم اعتباری لازم است. حال باید گفت افزون بر تمسک به حد یا حکم امور حقیقی برای

شناخت این مفاهیم، می‌توان به آثار حقیقی‌ای که به واسطه اعتبار بر مفاهیم اعتباری مترتب می‌شود نیز رجوع کرد و برای تمایز مصداقی مفاهیم اعتباری از آن آثار بهره گرفت. چنان که در چستی تعریف بیان شد گاه لازم است برای تمایز مصداقی مفاهیم نیز ملاکی تعیین شود. به نظر می‌رسد بتوان ترتب آثار حقیقی بر مفاهیم اعتباری را ملاک تمایز مصداقی این مفاهیم در نظر گرفت.

تحقق اعتبار، در گرو تحقق آثار حقیقی شیء اول بر شیء دوم است، به گونه‌ای که اگر آثار حقیقی شیء اول بر شیء دوم مترتب نشود اعتبار انشاء نشده است (طباطبایی، بی تا، ج ۱، ص ۷۲). باید به این مطلب توجه داشت که اعتبار تابع مصلحت و غرض خاص خود است. اگر مصلحت و غرض اعتبار اقتضا کند که همه آثار حقیقی شیء اول بر شیء دوم مترتب شود، همه آثار مترتب خواهد شد؛ و اگر اقتضا کند برخی از آثار مترتب شود، تنها همان مقدار از آثار مترتب خواهد شد (طباطبایی، ۱۳۷۱، ج ۱۸، ص ۳۱۶). بنابراین باید توجه داشت که آثار مترتب بر یک مفهوم اعتباری نیز باید در راستای غرض آن مفهوم فهم شوند. نمی‌توان آثاری را که در راستای غرض آن مفهوم نیستند یا با سلسله اهداف مطلوب ناسازگارند از جمله آثار آن اعتبار تلقی کرد. البته این در صورتی است که مفهوم اعتباری‌ای که در صدد شناخت آن هستیم در فرایند اعتبار خود دارای غرض عقلایی صحیحی باشد و هیچ لغویتی در آن راه نداشته باشد.

در تعریف هنجاری به معنای توصیه‌ای یا همان اعتبار یک مفهوم نیز باید توجه داشت که امر حقیقی‌ای که قرار است حد آن برای اعتبار کردن اخذ شود به گونه‌ای باشد که متناسب با غرض اعتبار مفهوم دارای آثاری باشد که از آن مفهوم انتظار می‌رود. بر این اساس برای اعتبار یک مفهوم نمی‌توان از هر امر حقیقی‌ای بهره گرفت.

این سخن در باب بهره‌گیری از مفاهیم اعتباری برای اعتبار مفاهیم جدید نیز صادق است. توضیح این که گاه مفهومی اعتباری به عنوان یک امر حقیقی در نظر گرفته می‌شود و حد یا حکم آن اخذ می‌شود تا مفهوم اعتباری دیگری اعتبار شود (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص ۳۵۵). بنا بر آنچه گفته شد، مفهوم اعتباری‌ای که حقیقی در نظر گرفته شده است نیز باید متناسب با غرض مفهوم اعتباری جدید، دارای آثاری باشد که از این مفهوم جدید انتظار می‌رود.

رعایت شروط منطقی در تعریف

در تعریف مفاهیم اعتباری لازم است شروطی که در دانش منطق برای تعریف ذکر می‌شود نیز رعایت شود. برای نمونه، تعریف مفاهیم باید جامع و مانع باشد، دوری نباشد، از مفهوم مورد نظر شناخته شده‌تر باشد و غیره.^۱ علامه طباطبایی در رساله ترکیب پس از بیان برخی نکات روش‌شناختی در شرح مفاهیم

۱. برای رعایت اختصار در نوشتار حاضر قواعد ذکرشده در کتب منطق برای تعریف در اینجا بیان نشده است. از این رو برای مطالعه بیشتر در این زمینه، افزون بر کتب منطقی، نک. فرامرز قراملکی (۱۳۹۵، ص ۱۷۶-۱۸۱).

اعتباری به کتاب «جدل» ارجاع داده و شروطی را که برای تعریف در کتاب جدل ذکر شده است نیز برای تعریف مفاهیم اعتباری لحاظ می‌کند (طباطبایی، ۱۴۲۸، ص. ۳۱۸). از این رو لازم است برای تعریف مفاهیم اعتباری موضوعی که در کتاب جدل برای تعریف ذکر شده است مورد توجه قرار گیرد.^۱

نتیجه‌گیری

۱. بر اساس نظریه اعتباریات سه معیار برای اعتباری بودن یک مفهوم می‌توان بیان کرد: (۱) تنها در امر اعتباری می‌توان وجود اعتباری (باید) فرض کرد، (۲) تصور معنای اعتباری بدون مفهوم مشابه و مشارک ممکن نیست، و (۳) امور اعتباری و حقیقی بر یکدیگر حمل نمی‌شوند، مگر هنگامی که امر حقیقی از حیث اعتباری لحاظ شده باشد یا حقیقی که امر اعتباری از آن انتزاع شده است طرف نسبت در حمل قرار گیرد.

۲. تعریف مفاهیم اعتباری به شیوه تحلیل مفهومی صورت می‌گیرد.

۳. بر اساس سه ملاک می‌توان تعریف مفاهیم اعتباری را به هنجاری و غیرهنجاری تقسیم کرد: (۱) ابتدا یا عدم ابتدا بر نظام ارزشی، (۲) تعلق به وضعیت مطلوب یا موجود، و (۳) قصد توصیه یا توصیف. باید توجه داشت که ممکن است تعریفی بر اساس برخی ملاک‌ها هنجاری شمرده شود و بر اساس برخی دیگر هنجاری شمرده نشود.

۴. تعاریف هنجاری به معنای توصیه‌ای باید با دین مبین اسلام سازگار باشند. افزون بر این، اغراض مفاهیم اعتباری نیز باید با دین اسلام سازگار باشد. سازگاری تعاریف هنجاری با دین از حیث عملی است که برای انسان به ارمغان می‌آورند. همچنین سازگاری اغراض مفاهیم اعتباری با دین به معنای سازگاری با اغراض دین است. این قاعده تنها در بستر رویکرد دینی به علوم کاربرد دارد.

۵. اعتباری که دارای اثر نیست یا اثرش در راستای غرض اعتبار نیست اعتباری لغو است. اعتباری که دارای اثر است و اثرش نیز در راستای غرض آن است مقبول خواهد بود. هر اعتبار مقبولی نافع نیست. می‌توان اعتبارات مقبول را به نافع و غیرنافع تقسیم کرد. اعتباری که غرض آن در راستای کمال انسانی است نافع و اعتباری که چنین نیست غیرنافع است. بنابراین می‌توان اعتبارات را به ۶ دسته تقسیم کرد: اعتبار مهمل، غلط، لهو، لعب، مضل و هادی. هنگام تعریف هنجاری یک مفهوم به معنای توصیه‌ای، آن مفهوم باید از اعتبارات مقبول باشد. افزون بر تعریف توصیه‌ای، هنگام تعریف توصیفی یک مفهوم اعتباری نیز می‌توان رابطه اثر، غرض و غایت آن مفهوم را مورد بررسی قرار داد و آن مفهوم را ذیل یکی از اعتبارات ششگانه پیشگفته جای داد و از این حیث تعریف دقیق‌تری از آن ارائه نمود.

۶. هنگام تعریف مفاهیم اعتباری باید خود مفهوم را تعریف کرد، نه اثر آن را که امری حقیقی است.

۱. برای مطالعه مواضع تعریف به مقاله پنجم از فن جدل کتاب الشفاء در ابن‌سینا (۱۴۰۴، ص. ۲۳۹-۲۹۰) رجوع کنید.

۷. با شناخت حد یا حکم امر حقیقی که اعتبار بر آن متوقف است و کیفیت تصرف قوه واهمه در آن حد یا حکم می‌توان به شناخت اعتبارات نائل گشت.
۸. هنگامی که قوه واهمه حد یا حکم امر حقیقی را با تصرفی از جانب خود به شیء دیگر داد و امری اعتباری را تحقق بخشید، ممکن است، بلکه از نظر علامه شأن این قوه چنین است، که برخی امور عرضی امر اعتباری جدید را به جای خود این امر قرار دهد.
۹. با توصیف عوامل احساسی که منشأ اعتبار هر مفهوم شده‌اند، شناخت آن مفهوم اعتباری برای افرادی که حتی در فرهنگ خود نیز فاقد آن مفهوم هستند بهتر میسر خواهد شد.
۱۰. شناخت هر مفهوم اعتباری در گرو شناخت غرض خاص آن است.
۱۱. هنگامی که مفهومی از اعتبارات متغیر به شمار آید شناخت مفهوم حقیقی‌ای که برای اعتبار آن اخذ شده است و کیفیت تصرف قوه واهمه در آن در گرو شناخت کیفیت تغییر مفاهیم اعتباری است.
۱۲. برای شناخت مفهومی که نظیر یا ضد دارد می‌توان از ویژگی‌های آن نظیر یا ضد برای شناخت آن مفهوم کمک گرفت.
۱۳. اگر مفهومی اعتباری از مفاهیم متضایف بود لازم است در تعریف آن‌ها هر دو لحاظ شوند.
۱۴. در مقام تعریف مفاهیم اعتباری که از نوع اعتبارات بعد از اجتماع محسوب می‌شوند لازم است به جامعه‌ای که آن مفهوم در آن اعتبار شده است و ویژگی‌های آن جامعه نیز توجه شود و بر اساس ویژگی‌های آن جامعه عوامل مؤثر بر اعتبار آن مفهوم بازشناسی شود. برای شناخت بهتر مفاهیم بعد از اجتماع لازم است موارد ذیل به اندازه کافی مورد بررسی قرار گیرد: عادات مردم به مرور زمان، اختلاف عقاید و سنت‌های آنان، تأثیر زیست‌بوم و شهرها، وجوه اشتراک و تفاوت انواع متمایز حیوانی، پیوستگی رشد انسان و گستره آن، ربط انواع نیازها به این رشد، کیفیت فعل و انفعال انسان و غیره.
۱۵. بر اساس آثار حقیقی مترتب بر مفاهیم اعتباری می‌توان ملاکی برای تمایز مصداقی مفاهیم اعتباری ارائه کرد.
۱۶. در تعریف مفاهیم اعتباری لازم است شروطی که در دانش منطق برای تعریف ذکر می‌شود نیز رعایت شود. افزون بر این توجه به مواضع تعریف در مبحث جلد در کتب منطقی نیز لازم است مورد توجه قرار گیرد.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

فهرست منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۴۰۴). *الشفاء (المنطق)*. (ج. ۱-۴، ابراهیم بیومی مدکور، سعید زاید، احمد فؤاد اهوانی، طه حسین پاشا، و ابوالعلاء عقیفی، محققین). مکتبه آیه الله المرعشی.
- اعراف، علیرضا، و موسوی، سید نفی. (۱۳۹۱). تعریف تربیت و تطبیق آن بر حرکت فلسفی. *تربیت اسلامی*، ۱۴(۷)، ۲۸-۷.
- حسین پور صباغ، داود، علم الهدی، جمیله، و سوزنچی، حسین. (۱۳۹۹). بازشناسی مفهوم «تربیت» در نظریه اعتباریات علامه طباطبایی. *پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت*، ۴۳(۱۰)، ۱۱۸-۱۳۹.
- <https://doi.org/10.22067/fedu.2021.31395.0>
- سلیمانی امیری، عسکری. (۱۳۹۹). *منطق متعالی در نظام صدرایی*. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی. شریفی، احمدحسین. (۱۳۹۵). *روش شناسی علوم انسانی اسلامی*. آفتاب توسعه.
- طالبی طادی، جواد. (۱۳۹۷). *تحلیل کنش اجتماعی از منظر علامه طباطبایی [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق(ع)]*.
- طالبی طادی، جواد، و منفرد، مهدی. (۱۴۰۰). تحلیل وجوب اعتباری از منظر علامه طباطبایی با رویکرد فلسفه کنش. *تحقیقات بنیادین علوم انسانی*، ۲۳(۷)، ۶۱-۷۸.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۶۴). *اصول فلسفه و روش رئالیسم (مرئضی مطهری، محقق)*. صدرا.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۱). *المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۱-۲)*. اسماعیلیان.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۰). *نهایة الحکمة (ج ۱-۲، عباسعلی زارعی سبزواری، مصحح)*. جماعة المدرسین فی الحوزة العلمية بقم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۲۸ ق.). *مجموعه رسائل العلامة الطباطبائی (صباح الربیعی، مصحح)*. باقیات.
- طباطبایی، محمدحسین. (بی تا). *حاشیة الکفایة (ج ۱-۲)*. بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
- عمودیت، عبدالرسول. (۱۳۸۸). *درآمدی به نظام حکمت صدرائی*. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۳۷۱). *الجواهر النضید فی شرح منطق التنجید*. بیدار.
- فارمرز قراملکی، احد. (۱۳۹۵). *روش شناسی مطالعات دینی (تحریری نو)*. دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- یزدان‌پناه، سید یدالله. (۱۳۹۱). *حکمت اشراق: گزارش، شرح و سنجش دستگاه فلسفی شیخ شهاب‌الدین سهروردی (ج ۱-۲، مهدی علی‌پور، محقق)*. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

References

- A'rafi, A. R., & MOsavi, N. (2012). Definition of education and its adaptation to philosophical movement. *Journal of Islamic Education*, 7(14), 7-28. [In Persian]
- Faramarz Qaramaleki, A. (2017). *Ravesh shenasi-yi motale'at-i dini (Tahriri no)*. Razavi University of Islamic Sciences. [In Persian]
- Hilli, H. (1993). *Al-Jawhar al-nadeed fi sharh mantiq al-tajreed. Bidar*. [In Arabic]

- Hosainpoorsabbaq, D., Alamolhoda, J., & Souzanchi, H. (2021). Recognizing the concept of education in Allameh Tabatabai's Etebariat Theory. *Foundations of Education*, 10(2), 118-139. <https://doi.org/10.22067/fedu.2021.31395.0>. [In Persian]
- Sharifi, A. H. (2017). *Ravesh shenasi-yi 'ulum-i insani-yi Islami*. Aftab-i Tosiei.
- Soleimani Amiri, A. (2021). *Mantiq-i mota'ali dar nezam-i Sadraie*. Khomeini Education and Research Institute. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (2007). *Majmu'a-yi rasa'il-i al-Allamah al-Tabatabai*. (S. al-Rabiei, Ed.). Baaqiyat. [In Arabic]
- Tabatabai, M. H. (1986). *The Principles of Philosophy and the Method of Realism*. (M. Motahhari, Researcher). Sadra. [In Persian]
- Talebi Tadi, J., & Monfared, M. (2021). *An analysis of i'tibari necessitation from Allameh Tabatabai's viewpoint with the philosophy of action approach*.
- Talebi Tadi, J. (2018). *Tahlil-i kanesh-i ijtema'ie az manzar-i Allamah Tabatabai*. Master's thesis. Imam Sadiq University. [In Persian]
- Ubudiyat, A. (2010). *Dar aamadi be nezam-i hekmat-i Sadraie*. Sazman-i Motalieh va Tadvin-i Kutub-i Ulum-i Insani-i Daneshgahha (Samt). [In Persian]
- Yazdanpanah, Y. (2013). *Hekmat-e Ishraq: gozaresh, sharh va sanjesh-i dastgah-i falsafi-yi Sheikh Shahab al-Din Sohravardi* (vols. 1-2). (M. Alipour, Researcher). Research Institute of Hawzeh and University. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (1993). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an* (vols. 1-20). Ismaelian. [In Arabic]
- Tabatabai, M. H. (2012). *Nihayat al-hikmah* (vols. 1-2). (A. Zareie Sabzevari, Ed.). Jamiyat al-Modarresin fi al-Hawzah al-Ilmiyah bi-Qum, Muassasah al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Tabatabai, M. H. (n.d.). *Hashiyah al-kifiyah* (vols. 1-2). Bonyad-i Ilmi va Fekri-yi Allamah Tabatabai. [In Arabic]
- Avicenna. (1984). *Al-Shifa ('al-Mantiq)* (vols. 1-4). (I. Bayoumi Madkour, S. Zayed, A. Fuwad Ahwani, T. H. Pasha, & A. A. Afifi, Researchers). Maktabat Ayatollah Marashi. [In Arabic]